

ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Θα ήθελα να διατυπώσω ορισμένες σκέψεις για τη σχέση διανοουμένων και ιδεολογίας στη σύγχρονη κοινωνία· σκέψεις που έχουν για αφορμή τη θύμηση και την κληρονομιά του Κ. Θ. Δημαρά, αυτού του κατεξοχήν διανοουμένου, μα που νομίζω πως αφορούν γενικά στο ρόλο των διανοουμένων κατά τη γένεση και τη διαμόρφωση των σύγχρονων ιδεολογικών συστημάτων. Εκείνων δηλαδή των συστημάτων που εδράζονται σε κοσμικούς, αντι-μεταφυσικούς λογισμούς· που περιστρέφονται γύρω από ανθρωποκεντρικές αφαιρέσεις· που υπόσχονται (αν πράγματι υπόσχονται ρητώς) μόνον επίγειες λυτρώσεις· που επιχειρούν περισσότερο να πείσουν παρά να πειθαναγκάσουν· και που περικλείουν κατά βάση ορθολογικές (με την εργαλειωκή έννοια του όρου) επιχειρηματολογίες και ως προς την εξήγηση του ιστορικο-κοινωνικού δρώμενου και ως προς τη δέουσα επέμβαση του υποκειμένου σε αυτό¹. Πρόκειται για σκέψεις που ελπίζω να αποσαφηνίζουν αφενός την ιδιότυπη παρουσία του διανοουμένου στη σύγχρονη, μετα-παραδοσιακή κοινωνία και αφετέρου τη σχεδόν αναγκαστική σχέση του με την ιδεολογία — είτε θετικά (με την παραγωγή και τη διάδοση ιδεολογημάτων) είτε αρνητικά (με την κριτική, την τροποποίηση ή την ανασκευή τους).

Η λόγια μορφή και οργάνωση της σύγχρονης ιδεολογίας υποδεικνύει το χαρακτήρα της κοινωνικής εκείνης ομάδας που ενέχεται περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη στην παραγωγή και τη διάχυσή της. Πρόκειται φυσικά για τους διανοουμένους, για εκείνους που συγκροτούν τη λεγόμενη πνευματική ηγεσία μιας κοινωνίας και που κατεξοχήν αποτελούν τους δημιουργούς και τους φορείς-αναμεταδότες μιας ιδεολογίας. Και, αντίστροφα, τα ενδιαφέροντα, οι διαθέσεις, οι στάσεις και οι μέριμνες (κοντολογίες, τα ιδιαίτερα προβλήματα) αυτής της ομάδας επηρεάζουν, όσο ο,τιδήποτε άλλο, το χαρακτήρα μιας ιδεολογίας. Η επισήμανση μπορεί να φαίνεται αξιωματική, αυτονόητη ή ταυτολογική: η ιδεολογία είναι πρωτίστως έργο των διανοουμένων, άρα οι διανοούμενοι πρωτοστατούν στη διαμόρφωση και την εξάπλωσή της. Όμως σκοπός της δεν είναι

1. Για την ιδιοσυστασία της σύγχρονης ιδεολογίας, βλ. Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, Αθήνα 1992, σ. 48-63.

να προσφέρει ακόμη έναν αφορισμό, αλλά να παράσχει την αφετηρία για την διαλεύκανση της άδηλης και προβληματικής σχέσης ανάμεσα στους διανοουμένους και την ιδεολογία².

Για να γίνει κάτι τέτοιο χρειάζεται να αποσαφηνιστεί ο τρόπος με τον οποίο ο παράγοντας διάνοηση υπεισέρχεται στη μελέτη της ιδεολογίας. Πρέπει κατ'αρχήν να διευκρινισθεί πως η υπογράμμιση του πρωταρχικού ρόλου της διάνοησης στη διαμόρφωση της ιδεολογίας δεν υποκρύπτει κάποιο λανθάνοντα ελιτισμό. Ουδείς θα μπορούσε σοβαρά να ισχυρισθεί πως οι σύγχρονες ιδεολογίες είναι απλώς ή αποκλειστικώς κινήματα διανοουμένων. Αν όμως μας ενδιαφέρει να κατανοήσουμε τις κοινωνικές καταβολές και τους παραγωγικούς μηχανισμούς αυτών των εξαιρετικά ποικιλόμορφων φαινομένων, τότε οφείλουμε να σταθούμε στον καθοριστικό ρόλο της διάνοησης: η διάνοηση είναι εκείνη που κυριαρχεί σε όλες τις εκδηλώσεις των σύγχρονων ιδεολογικών φαινομένων και, κυρίως, στον τρόπο με τον οποίο αυτά κωδικοποιούνται και διαδίδονται.

Το αξίωμα δεν είναι μόνον προϊόν λογικής συνεπαγωγής (ιδεολογία άρα διανοούμενοι)³, αλλά επιβεβαιώνεται, σε αρκετές περιπτώσεις, και εμπειρικά. Η κοινωνική σύνθεση των σπαθών μιας ιδεολογίας, όπως λ.χ. ο εθνικισμός, διαφέρει κατά περίπτωση τόσο πολύ, ώστε είναι σχεδόν αδύνατο να αποπειραθούμε οποιαδήποτε γενική ή απαράλλακτη απεικόνισή της. Αριστοκράτες, αστοί, μικροαστοί, αγρότες, προλετάριοι — όλοι συναντώνται σε ποικίλους μεταξύ τους συνδυασμούς στο κοινωνικό υπόστρωμα των κοινωνιών της εθνικιστικής ιδεολογίας, χωρίς κάτι τέτοιο να σημαίνει πως η ίδια η εθνικιστική ιδεολογία μπορεί να ταυτισθεί (ή έστω να συσχετισθεί κάπως σταθερά) με οποιαδήποτε από αυτές τις κατηγορίες. Και τούτο, διότι οι σπαθοί γενικώς της εθνικιστικής ιδεολογίας συναπαρτίζουν ένα φάσμα που ποικίλλει δραματικά όχι μόνον από την μία εκδοχή του φαινομένου στην άλλη, αλλά και σε διαφορετικές φάσεις κατά

2. «Η γένση του χυλού», όπως είπε ο Μαρξ, «δεν μας λέει ποιός παράγαγε τη βρώμη». K. Marx, *Capital, I, Harmondsworth*, 1976, σ. 290. Βλ. επίσης K. Marx & F. Engels, *The German Ideology*, London, 1970, σ. 65. Για την αφκή παρουσία των διανοουμένων στα ιδεολογικά κινήματα και τις ηγεσίες τους, βλ. επίσης J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York 1950, σ. 147. A. W. Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology*, New York 1976, σ. 63. S. M. Lipset & A. Basu, «The Roles of the Intellectual and Political Roles», στο: A. Gella (ed.), *The Intelligentsia and the Intellectuals*, London & New York 1976, σ. 124-143 και A. Montefiore, «The political responsibility of intellectuals», στο: I. Maclean, A. Montefiore & P. Winch (eds.), *The Political Responsibility of Intellectuals*, Cambridge 1990, ιδιαιτ. σ. 226-228. Πβ. επίσης B. I. Φίλιπς, «Οι διανοούμενοι και το πρόβλημα των ηγεσιών», στο: *Λεωντέσσα δοξίμα Κοινωνιολογίας*, Αθήνα 1991.

3. Βλ. σχετ. K. Mannheim, *Ideology and Utopia*, London 1960, σ. 36, 88, A. Giddens, *The Constitution of Society*, Cambridge 1984, σ. 374 και A. Giddens, *Social Theory and Modern Sociology*, Cambridge 1987, σ. 18-20, 70-71.

την εξέλιξη ενός και του ίδιου τύπου εθνικισμού. Εκείνο όμως που ξενίζει σε όλες ανεξαιρέτως τις εκδηλώσεις της εθνικιστικής ιδεολογίας είναι η μόνιμη, σταθερή και εμφανής παρουσία της διανόησης. Οι διανοούμενοι εκπροσωπούνται, δυσανάλογα με τον αριθμό τους, στις τάξεις του ιδεολογικού αυτού κινήματος σε όλες του τις εκδοχές: είναι εκείνοι που πρωτοστατούν στη διαμόρφωση, την αναπαγωγή και τη διάδοση των σχετικών ιδεολογημάτων, άλλοτε ως συνειδητοί προπαγανδιστές ή απολογητές κι άλλοτε πάλι ως αποστασιοποιημένοι λόγιοι⁴.

Η διανόηση αποτελεί λοιπόν σταθερά του εθνικιστικού φαινομένου και η διερεύνηση του ρόλου της αποτελεί αναγκαίο όρο για τη μελέτη του. Η πρωτοκαθεδρία των διανοουμένων καθίσταται, μάλιστα, ακόμη πιο εμφανής σε εκείνη τη φάση εξέλιξης της εθνικιστικής ιδεολογίας που ακολουθεί την απόκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας. Στο βαθμό που η πολιτική ανεξαρτησία του έθνους συνεπάγεται και την πολλαπλή θεσμοποίηση της εθνικιστικής ιδεολογίας, επισημοποιείται αναλόγως και ο ρόλος των βασικών της φορέων. Με άλλα λόγια, οι διανοούμενοι αναλαμβάνουν το έργο της ανάπτυξης και της διάδοσης των εθνικιστικών ιδεών μέσα στο πλαίσιο του εθνικού κράτους, με τις ευλογίες και τη συμπαράσταση της εθνικής πολιτικής εξουσίας, και μέσα από αναγνωρισμένους για το σκοπό αυτό εθνικούς θεσμούς⁵.

Ανάλογες υποθέσεις θα μπορούσαν να γίνουν και για άλλες ιδεολογίες, όπως λ.χ. η σοσιαλιστική. Είναι φυσικά αδιανόητο να φαντασθούμε το σοσιαλισμό ως ιδεολογία δίχως κοινωνικό έρεισμα, δηλαδή δίχως ανταπόκριση προς υπαρκτές κοινωνικές συνθήκες ή δίχως υποστήριξη από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, τα συμφέροντα των οποίων αναδεικνύει και προαπίζει. Όμως εξίσου λανθασμένο θα ήταν να υποθέσουμε πως η κωδικοποίηση των σοσιαλιστικών προταγμάτων, καθώς και οι αναλυτικές επιχειρηματολογίες που τα στηρίζουν δεν υπήρξαν κατεξοχήν έργο διανοουμένων — από τον Σαιν-Σιμόν μέχρι τον Μάο. Μάλιστα, στη μαρξιστική εκδοχή της σοσιαλιστικής ιδεολογίας έχουμε σαφείς (αν και αντινομικές προς την υπόλοιπη επιχειρηματολογία) ομολογίες του πρωταρχικού ρόλου της διανόησης: άμεσα, από τον Γκράμισι, στην

4. Βλ. σχετ. F. Hertz, *Nationality in History and Politics*, New York, 1950, σ. 283. Για την ιδιαιτερότητα της παρουσίας των διανοουμένων στις τάξεις της εθνικιστικής ιδεολογίας, βλ. J. Breuilly, *Nationalism and the State*, New York 1982, σ. 344-350 και A. W. Gouldner, *Against Fragmentation*, Oxford 1985, σ. 16.

5. Βλ. λ.χ. το χαρακτηριστικό επιθετικό προσδιορισμό θεσμών, όπως εθνική παιδεία, εθνικά γράμματα, εθνικό πανεπιστήμιο, εθνική βιβλιοθήκη, εθνικό ίδρυμα κ.ο.κ. Για την πολύμορφη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στους διανοουμένους και το κράτος γενικά, βλ., μεταξύ άλλων, J. Benda, *La Trahison des clercs*, Paris 1927, R. K. Merton, «The Intellectual and Modern Public Bureaucracy», στο: *Social Theory and Social Structure*, Glencoe, Ill. 1957 και E. Gellner, «La trahison de la trahison des clercs», στο: I. Maclean et al. (eds.), ό.π.

έννοια του οργανικού διανοουμένου, έμμεσα (και πιο κυνικά) από τον Λένιν στο γνωστό *Τί να κάνουμε*:

Πώς προσδιορίζεται κοινωνιολογικά η διανόηση; Οι δυσκολίες εδώ είναι σημαντικές. Κατά πρώτο λόγο, είναι προφανές πως η διανόηση δεν αποτελεί ξεχωριστή κοινωνική τάξη με οποιαδήποτε από τις παραδεδομένες σημασίες του όρου και σίγουρα όχι με την αυστηρή μαρξιστική έννοια: η θέση της δεν μπορεί να οριστεί με βάση το ρόλο της στο παραγωγικό σύστημα, αφού κριτήρια όπως η σχέση των μελών της με την κυριότητα και τη χρήση των μέσων παραγωγής παραμένουν λίγο-πολύ ξένα προς τον προσδιορισμό της. Αλλά ούτε και με τη βεμπεριανή έννοια είναι δυνατόν να ορίσουμε την διανόηση ως κοινωνική τάξη: κριτήρια όπως το εισόδημα ή ο ρόλος στις σφαίρες της παραγωγής και της κυκλοφορίας των αγαθών σίγουρα δεν αγγίζουν την ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας. Παρά ταύτα, πρόκειται πράγματι για κοινωνική ομάδα, δηλαδή για κάτι παραπάνω από απλό άθροισμα ατόμων, με διαφορετική ενδεχομένως κοινωνική ή ταξική προέλευση. Είναι, δηλαδή, ξεχωριστό συλλογικό μόρφωμα με ιδιαίτερη εσωτερική συγκρότηση και χαρακτηριστικά. Δάσκαλοι, πανεπιστημιακοί, λόγιοι και λογοτέχνες, καλλιτέχνες, δημοσιογράφοι, εκπρόσωποι του υπαλληλικού κόσμου, μικροαστοί, επαγγελματίες υψηλού κοινωνικού γοήτρου, πολιτικοποιημένοι ιερείς, ακόμη και στρατιωτικοί, είναι ενδεχόμενο να συγκαταλέγονται στην ιδιότυπη αυτή κατηγορία του πληθυσμού που διακρίνεται από όλες τις άλλες εξαιτίας, προπάντων, της ξεχωριστής πολιτισμικής της τοποθέτησης. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για ανοικτή στα όριά της ομάδα ατόμων που διαθέτουν ξεχωριστή από τον υπόλοιπο πληθυσμό παιδεία (μόρφωση και πολιτισμική επιφάνεια) και που εξαιτίας αυτής της (ξεχωριστής και κατ' ουσίαν επίκτητης, της κατακτημένης) ιδιότητας έχουν διαμορφώσει ιδιόζουσα συλλογική κουλτούρα⁶. Πρόκειται για ιδιαιτερότητα που, τις περισσότερες φορές, είναι συνειδητή στους φορείς της, αφού εμπνέει ένα πνεύμα συλλογικής αλληλεγγύης ή, το λιγότερο, αμοιβαίας συνεννόησης. Τούτο εκφράζεται, αν όχι με απροκάλυπτα αισθήματα ανωτερότητας απέναντι στον υπόλοιπο πληθυσμό, πάντως τουλάχιστον με την υιοθέτηση ξεχωριστών, εσωτερικών για την ομάδα, κωδικών επικοινωνίας και αναγνώρισης.

Όποια όμως κι αν είναι η συγκεκριμένη μορφή που η συλλογικότητα αυτή προσλαμβάνει, γεγονός παραμένει πως το σώμα των διανοουμένων διακρίνεται βασικά για την ξεχωριστή επαφή του με τον πολιτισμό σε όλες τις εκφάνσεις του. Το κριτήριο για τη διάκριση της διανόησης είναι ομολογουμένως πολύ σχετικό, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί με αυστηρότητα στον προσδιορι-

6. Βλ., μεταξύ άλλων, K. Mannheim, *ό.π.*, σ. 139-143, T. B. Bottomore, *Elites and Society*, Harmondsworth: 1966, σ. 73-74 και A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, London & Basingstoke 1979, σ. 18.

σμό της εσωτερικής της συγκρότησης. Δεν είναι λοιπόν παράξενο πως οι διαφορές γύρω από τη συμπερίληψη της μίας ή της άλλης επαγγελματικής κατηγορίας ή κοινωνικής υπο-ομάδας στις τάξεις της διανόησης αποτελούν πάγιο χαρακτηριστικό της κοινωνιολογικής ενασχόλησης με το θέμα. Επιπλέον, η σχετικότητα του κριτηρίου έχει να κάνει και με το γεγονός ότι το περιεχόμενο του είναι εξαιρετικά δύσκολο να προσδιορισθεί γενικά και διαχρονικά. Ποιά λ.χ. είναι η πέραν του μετρίου μόρφωση ή παιδεία ενός κοινωνικού υποκειμένου; Μπορεί η περιώνυμη επαφή με τον πολιτισμό να οριστεί γενικά, πέρα δηλαδή από το εκάστοτε πλαίσιο της συγκεκριμένης κοινωνίας που τον δέχεται, τον μεταπλάθει και τον αναπαράγει; Είναι θεμιτή η αναφορά σε συμβατικές βαθμίδες του εκάστοτε εκπαιδευτικού συστήματος για την αποτίμηση της παιδείας ενός ατόμου ή μιας ομάδας ατόμων; Και, ακόμη κι αν πράγματι είναι, επαρκεί για να υποθέσουμε αυξημένη πολιτισμική έκθεση; Συνιστά, για παράδειγμα, η κατοχή αποδεικτικού σπουδών από το Πανεπιστήμιο Αθηνών ή τη Σχολή Ευελπίδων ή τα κατά τόπους Γυμνάσια και Σχολαρχεία τεκμήριο συμμετοχής στην ελληνική διανόηση του ύστερου 19ου αιώνα;

Αν το επιχείρημα της ιδιαιτερότητας που χαρακτηρίζει τη διανόηση βασιζόταν σε τόσο στενές αντιλήψεις του πολιτισμικού κριτηρίου, θα οδηγείτο αναπόδραστα σε αδιέξοδο. Η λύση δεν βρίσκεται προφανώς στην προσμέτρηση συμβατικών ή τυπικών εκπαιδευτικών προσόντων, αλλά σε μια πολύ πιο γενική (και σημαντική) διαφορά. Η ιδιαιτερότητα της διανόησης πρέπει να αναζητηθεί στην ιδιόμορφη εκείνη κατάσταση, στην ξεχωριστή πολιτισμική και κοινωνική συνθήκη, που της παρέχει τις ευκαιρίες για συγκριτικά υψηλότερη κοινωνική και ιστορική αυτογνωσία, για εναργέστερη συνείδηση του ιστορικο-κοινωνικού δρώμενου.

Βεβαίως, όσο το κριτήριο γίνεται πιο γενικό, τόσο αυξάνεται και ο κίνδυνος το όλο επιχείρημα να καταστεί κυκλικό και δαιδαλώδες. Όμως η γενικότητα (ή έστω η ασάφεια) του κριτηρίου είναι αναπόφευκτη⁷. Η πολιτισμική έκθεση είναι έννοια αναγκαστικά γενική, στο βαθμό που δεν μπορεί να προσδιορισθεί με ακρίβεια ή με ποσοτικά κριτήρια. Πώς τότε είναι δυνατόν να χρησιμοποιείται σε συγκρίσεις και διαβαθμίσεις; Με ποιό τρόπο μπορεί να νοηθεί η αυξημένη πολιτισμική έκθεση της διανόησης, η ξεχωριστή της παιδεία, εξαιτίας της οποίας «αποξενώνεται από την υπόλοιπη κοινωνία»⁸:

7. Βλ. M. Weber, «Structures of Power», στο: H. H. Gerth & C. Wright Mills (eds.), *From Max Weber*, London 1970, σ. 176, T. B. Bottomore, ό.π., σ. 70, R. Bendix, «Tradition and Modernity Reconsidered», *Comparative Studies in Society and History*, IX, 3 (1967), σ. 342-343 και A. Giddens, *Social Theory and Modern Sociology* ό.π., σ. 271-272. Βλ. επίσης T. Huszar, «Changes in the Concept of Intellectuals», στο: A. Gella (ed.), ό.π., σ. 79-100.

8. E. Gellner, *Thought and Change*, London 1964, σ. 171.

Κατά πρώτον έχει σημασία πως γίνεται λόγος όχι για διανοουμένους γενικά, αλλά για σώμα διανοουμένων — για τη διανόηση, την *ιντελλιγκέντσια*, την πνευματική ηγεσία της σύγχρονης κοινωνίας⁹. Η διάκριση είναι κάτι παραπάνω από λεκτική, αφού υποδηλώνει τον ιστορικό προσδιορισμό του διανοούμενου. Βεβαίως, διανοούμενοι υπήρξαν πάντοτε στην ιστορία. Στις παραδοσιακές όμως κοινωνίες οι διανοούμενοι (ως λόγιοι, συγγραφείς, φιλόσοφοι, νομοδιδάσκαλοι, ιερείς, προφήτες, μάγοι κ.ο.κ.), όσο ενσωματωμένοι ήταν στο υπόλοιπο κοινωνικό σώμα, τόσο απομονωμένοι ήταν μεταξύ τους¹⁰. Αντιθέτως, στη σύγχρονη κοινωνία, οι διανοούμενοι αποτελούν ξεχωριστή κατηγορία μέσα στην κοινωνία, διακρίνονται δηλαδή συλλογικά από το υπόλοιπο κοινωνικό σώμα χάρη στην ιδιότυπη δραστηριότητά τους και τους κοινωνικούς ρόλους που τους αποδίδονται¹¹.

Η διαφορά είναι σημαντική. Η μετα-παραδοσιακή κοινωνία επιφέρει, ανάμεσα σε άλλα, τη ριζική ανατροπή όλων των προηγούμενων τρόπων επικοινωνίας μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων. Οι ολοκληρωτικές αλλαγές στην οργάνωση της παραγωγής, η γενίκευση της συναλλαγής στην κατανάλωση και οι νέες κοινωνικές και πολιτικές διαρθρώσεις επιβάλλουν αντίστοιχα καινοφανείς μορφές κοινωνικής διαντίδρασης. Οι καινούργιες κοινωνικές σχέσεις προϋποθέτουν και ενδυναμώνουν την έμμεση και απρόσωπη επικοινωνία ως κύρια μορφή κοινωνικής επαφής και συνεννόησης. Φθάνει απλώς να σκεφθούμε πως και μόνη η καθολικότητα του άναρχου, αυτορρυθμιζόμενου, απρόσωπου μηχανισμού της αγοράς απαιτεί εντελώς καινούργιους τρόπους συνδιαλλαγής που υπερβαίνουν και καταργούν την παλαιά, άμεση και διαπροσωπική επικοινωνία¹².

Οι επιπτώσεις των βαθύτατων αυτών ποιοτικών αλλαγών σε όλο το φάσμα της κοινωνικής οργάνωσης είναι σοβαρότατες. Κατά πρώτον, η αντικατάσταση της άμεσης και διαπροσωπικής επαφής με την έμμεση, απρόσωπη, εξ αποστάσεως επικοινωνία σημαίνει, πρακτικά, τον παραμερισμό του προφορικού από το γραπτό λόγο και τη συνακόλουθη γενίκευση του δεύτερου σε κύρια νόρμα

9. Σχετικά με τις διαφορές περί την ακριβή χρήση του όρου *ιντελλιγκέντσια* σε σχέση προς τον όρο *διανοούμενος*, βλ., μεταξύ άλλων, H. Seton-Watson, *Nationalism and Communism*, London 1964, σ. 3-35, T. B. Bottomore, *ό.π.*, σ. 70, A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, *ό.π.*, σ. 48, A. Gella, «An Introduction to the Sociology of the Intelligentsia», στο A. Gella (ed.), *ό.π.*, σ. 9-19 και B. I. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 124-125.

10. Βλ. T. B. Bottomore, *ό.π.*, σ. 41-42, 71 και B. Anderson, *Imagined Communities*, London 1983, σ. 20-25.

11. Βλ., μεταξύ άλλων, E. Gellner, *Thought and Change*, *ό.π.*, σ. 169-171, R. Bendix, *ό.π.*, σ. 321, 343, A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, *ό.π.*, σ. 1-5, 102 και J. Plamenatz, *Ιδεολογία*, Αθήνα 1981, σ. 86-87.

12. Βλ. K. Marx, *Grundrisse*, Harmondsworth 1973, σ. 485-486.

κοινωνικού διαλόγου. Η νέα κοινωνία κοιμίζει και εξίσου νέα κουλτούρα. Όμως η ριζική πολιτισμική ανακατάταξη που συνοδεύει αναπόφευκτα τις βαθύτατες κοινωνικές μεταβολές έχει και τις δικές της συνέπειες. Οι νέες μορφές επικοινωνίας της σύγχρονης κοινωνίας απαιτούν και ιδιαίτερους φορείς. Πρόκειται για τα άτομα εκείνα που αφομοιώνουν, χειρίζονται και αναπαράγουν άμεσα τα νέα μέσα επικοινωνίας — για τους χρήστες της νέας κουλτούρας, που απορρέει από τις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνικής οργάνωσης¹³.

Έτσι, δημοσιογράφοι και λογοτέχνες, υπάλληλοι και γραφειοκράτες, εκπαιδευτικοί και επιστήμονες συνεχονται από τον κοινό κοινωνικό τους προσδιορισμό ως εκφραστές και παραγωγοί της νέας κουλτούρας: είναι εκείνοι που ασχολούνται απευθείας με την αναπαράγωγή της σε όλες της τις μορφές, εκείνοι που δουλεύουν άμεσα το γενικευμένο γραπτό λόγο, εκείνοι που μεταδίδουν την εγκύκλια παιδεία, εκείνοι που υπηρετούν και προωθούν τις νέες γνωστικές μεθόδους¹⁴. Η διαφορά τους με τον παραδοσιακό τύπο διανοούμενου είναι ριζική. Στην περίπτωση τους δεν πρόκειται πλέον για αυτόνομη και αυτόβουλη ενσχόληση με τα «γράμματα» (μια σφαίρα που παραμένει ξένη ή παραπληρωματική προς τις παραδοσιακές μορφές κοινωνικής ζωής). Πρόκειται για ξεχωριστή (πολυεπίπεδη, μα συλλογική) δραστηριότητα που είναι οργανικά συνυφασμένη με την ίδια την κοινωνία και τις ανάγκες της. Ο σύγχρονος διανοούμενος δεν είναι απλώς *homme de culture*, κοινωνική εξαίρεση ή εκκεντρικότητα, που διαλογίζεται, συγγράφει ή διδάσκει στο περιθώριο της κοινωνίας στην οποία ζει. Αντιθέτως, επιτελεί άμεσο κοινωνικό ρόλο διανοούμενου, που τις περισσότερες φορές, όταν ασκείται αποκλειστικά, συμπίπτει με τον ίδιο τον επαγγελματικό του προσδιορισμό. Κάπως έτσι θα πρέπει, νομίζω, να ερμηνευθεί και το γνωστό επιχείρημα του Γκράμσι πως, ενώ ο καθένας μπορεί να θεωρηθεί διανοούμενος στο βαθμό που διαλογίζεται, με τον τρόπο του, σχετικά με το κοινωνικό δρώμενο, όλα τα μέλη της κοινωνίας δεν επιτελούν και ρόλο διανοούμενου μέσα σε αυτήν¹⁵. Η συλλογική λοιπόν περιγραφή των διανοούμενων των

13. Βλ. K. Mannheim, «The problem of generations», στο: P. Kecskemeti (ed.), *Essays on the Sociology of Knowledge*, London 1968, σ. 291.

14. Ως προς την αναγκαστική πρόσδεση των σύγχρονων διανοούμενων στη λεγόμενη κουλτούρα του κριτικού λόγου [*Culture of Critical Discourse*], βλ. A. W. Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology*, ό.π., σ. 62-63 και A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, ό.π., σ. 3, 28-30, 52, 58-59.

15. Βλ. A. Gramsci, «The Intellectuals», στο: Q. Hoare & G. Nowell-Smith (eds.), *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, London 1971, ιδιαιτ. σ. 344-350 και C. Bloggs, *Gramsci's Marxism*, London 1976, σ. 55-84, 101-126. Για τις διολογικές ικανότητες του κοινωνικού υποκειμένου γενικά, βλ. G. Sartori, «Politics, Ideology, and Belief Systems», *The American Political Science Review*, LXIII, 2 (1969), σ. 398-400 και A. Giddens, *Central Problems in Social Theory*, London 1979, σ. 69-81.

σύγχρονων κοινωνιών με τους όρους *διανόηση, ιντελλιγκέντσια* κ.ο.κ. έχει ιδιαίτερη φόρτιση: ο πολιτισμικός χαρακτήρας των όρων που χρησιμοποιούνται αποκτά στις κοινωνίες αυτές ξεχωριστό περιεχόμενο, μεστό από ιστορικές και κοινωνιολογικές υποδηλώσεις.

Παρά την κοινωνική της λειτουργία όμως (ή μάλλον εξαιτίας της), η διανόηση παραμένει ξέχωρο τμήμα της σύγχρονης κοινωνίας και με την ασηθητική έννοια. Είναι, καταρχήν, εκείνη η κοινωνική ομάδα που όχι μόνον χειρίζεται άμεσα το νέο πολιτισμό, αλλά αποτελεί και το απευθείας δημιουργημά του. Η διανόηση απαρτίζεται από πρόσωπα τα οποία, ανεξάρτητα από την αρχική κοινωνική τους προέλευση, αποτελούν προϊόντα της εκπαιδευτικής κινητικότητας που η εκσυγχρονιστική διαδικασία προκαλεί¹⁶. Ο σύγχρονος διανοούμενος ξεχωρίζει για την παιδεία του, που έχει αποκτηθεί από τη συνεχή τριβή με τους νέους επικοινωνιακούς κώδικες: από τη συμμετοχή του στις πνευματικές ζυμώσεις της κοινωνίας του, από την επαφή του με τα σύγχρονα ρεύματα σκέψης και, πολλές φορές, από την πολλαπλή κοινωνικοποίησή του σε περισσότερα από ένα πολιτισμικά περιβάλλοντα.

Η ιδιαιτερότητα της διανόησης δεν σταματά εδώ. Οι φορείς των νέων μορφών επικοινωνίας είναι εκείνοι που βρίσκονται εξ' ορισμού σε θέση να δεχθούν τα μηνύματα του συνεχούς κοινωνικού μετασχηματισμού που συντελείται γύρω τους — στην ίδια τους την κοινωνία ή τον περίγυρό της. Με την έννοια αυτή του αναγκαστικού προβληματισμού που επιβάλλεται από την ίδια της τη φύση, η διανόηση αποτελεί εκείνη την ομάδα που είναι ίσως η πλέον εύλωτη στην πρόκληση και τις συνέπειες της συνεχούς κοινωνικής αλλαγής.

Ο προσδιορισμός της ιδιαιτερότητας των σύγχρονων διανοουμένων έχει λοιπόν να κάνει αφενός με τη στρατηγική θέση τους στη σύγχρονη κοινωνία και αφετέρου με την αναγκαστικά αυξημένη ευαισθησία τους στα ερεθίσματα της συνεχούς κοινωνικής αλλαγής. Οι δύο αυτές διαστάσεις της κοινωνικής τους τοποθέτησης ορίζουν και το ιδιότυπο δίλημμα των διανοουμένων: δηλαδή, την ξεχωριστή συνθήκη στην οποία τελούν και η οποία κατατρέπει την κοινωνική τους παρουσία. Η διανόηση βρίσκεται στην καρδιά της συνεχούς διαδικασίας της υπέρβασης του παραδοσιακού από το σύγχρονο. Επιπρόσθετα, είναι εκείνη η μερίδα του πληθυσμού που μπορεί, πρώτη ή με εναργέστερο τρόπο, να διακρίνει τη σύγκρουση ανάμεσα στην εκάστοτε τάξη πραγμάτων και το φάσμα της μεταβολής της. Η πραγματικότητα, η προσμονή ή ο φόβος του νέου βαραινουν, πάνω από όλα, τους κυριότερους εκφραστές του: η εκσυγχρονιστική διαδικασία αναπαράγει αδιάκοπα εκείνη τη συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία, η οποία αντιλαμβάνεται τις συνέπειες της κοινωνικής αλλαγής με μεγαλύτερη διαύγεια και οξύτητα από οποιαδήποτε άλλη κοινωνική ομάδα. Θα μπορούσε

16. B. E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford 1983, σ. 79-80.

λοιπόν να ειπωθεί πως η διανόηση είναι η ίδια «φαινόμενο της μετάβασης»¹⁷, μια ξεχωριστή δηλαδή ομάδα που, από την εποχή ακόμη των *lumières* του 18ου αιώνα, ζεπηδά από την εκσυγχρονιστική διαδικασία, βρίσκεται μέσα της και την παρακολουθεί.

Η ιδιάζουσα τοποθέτηση της διανόησης μπορεί πλέον να νοηθεί πληρέστερα. Εξαιτίας του κοινωνικού τους ρόλου ως φορέων της νέας κουλτούρας, οι διανοούμενοι είναι πράγματι αποξενωμένοι από το υπόλοιπο κοινωνικό σώμα. Η απομόνωση δεν είναι τόσο κοινωνική (μολονότι ούτε αυτό αποκλείεται), όσο πολιτισμική: είναι η αποξένωση που προέρχεται από τη μοναχική (σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό) συνείδηση των προβλημάτων που απορρέουν από τον εκσυγχρονισμό¹⁸. Είναι η μοναξιά που πηγάζει από την πληρέστερη αντίληψη του ιστορικού γίνεσθαι και τη συναίσθηση της δυνατότητας του ανθρώπου να επέμβει σε αυτό. Όσο φανατικά ενταγμένοι κι αν αισθάνονται στις τάξεις μιας ιδεολογίας, οι διανοούμενοι είναι κατ' ουσίαν πολιτισμικώς απάτριδες, στο βαθμό που δεν μπορούν να παρακολουθήσουν ασύνειδα ή άκριτα την ιστορική εξέλιξη και, κατὰ συνέπεια, οφείλουν να επιλέξουν οι ίδιοι, άμεσα και συνειδητά, τη στάση τους απέναντί της¹⁹. Στη σύγκρουση ανάμεσα στο παλιό και το νέο, η διανόηση είναι η περισσότερο εκτεθειμένη και η λιγότερο προστατευμένη κοινωνική ομάδα. Είναι λοιπόν φυσικό να θεωρήσουμε πως τα προβλήματα, οι διαλογισμοί, οι αντιδράσεις και οι στάσεις αυτής της τόσο ξεχωριστής, όσο και ρευστής κατηγορίας ατόμων συνιστούν εξαιρετικά σημαντικούς παράγοντες στη διαμόρφωση των αντιλήψεων και τον προσανατολισμό των ενεργειών των κοινωνικών υποκειμένων — κοντολογίς, στην παραγωγή και τη διάχυση των ιδεολογιών.

Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε πως, από τη φύση της, η διανόηση συγκλονίζεται από τη σύγκρουση ανάμεσα σε δύο κόσμους: στον κόσμο του χθες και τον κόσμο του αύριο²⁰. Θα μπορούσαμε ακόμη να χαρακτηρίσουμε αυτήν τη σύγκρουση σαν τη βάση του ιδιότυπου διλήμματος ή άχθους της διανόη-

17. E. Gellner, *Thought and Change*, ό.π., σ. 171.

18. Βλ. M. Matossian, «Ideologies of Delayed Industrialization: Some Tensions and Ambiguities», *Economic Development and Cultural Change*, 6, 3 (1957/58), σ. 218-219, R. Aron, *The Opium of the Intellectuals*, New York 1962, κεφ. 7, R. Bendix, ό.π., σ. 343, E. Shils, *The Intellectuals and the Powers and Other Essays*, Chicago 1971, σ. 7, και A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, ό.π., σ. 58-60.

19. Βλ. K. Mannheim, *Ideology and Utopia*, ό.π., σ. 136, όπου και η επεξεργασία της γνωστής φράσης του Alfred Weber *die freischwebende Intelligenz*. Πρβλ. επίσης T. B. Bottomore, ό.π., σ. 75 και A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, ό.π., σ. 3, 8, 11, 83.

20. Βλ. B. I. Φίλιας, ό.π., σ. 93-94, 100-102.

σης, η οποία είναι σε θέση να αντιληφθεί τις προεκτάσεις της αντίθεσης και να αναζητήσει τρόπους για καινούργιες συνθέσεις που θα κατορθώνουν να συνδέουν τη διαρκώς ανασυντιθέμενη τάξη πραγμάτων με τα προανακρούσματα του (αβέβαιου ως προς την έκβαση, αλλά βέβαιου ως προς την έλευση) μέλλοντος. Θα μπορούσαμε, τέλος, να θεωρήσουμε πως το ζήτημα αυτό βρίσκεται στον πυρήνα του προβλήματος επιμέρους ιδεολογιών της σύγχρονης κοινωνίας, όπως ο εθνικισμός, ο σοσιαλισμός ή ο φιλελευθερισμός.

Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει προφανώς πως οι σύγχρονες ιδεολογίες είναι αποκυήματα της φαντασίας μιας αριθμητικά περιορισμένης πνευματικής ελίτ²¹. Ούτε βεβαίως σημαίνει πως όλα τα μέλη της διανόησης αποτελούν κοινωνούς της όποιας ιδεολογίας αναγκαστικά ή ανεπιφύλακτα. Αντιθέτως, αξίζει να σημειωθεί πως η αμφισβήτηση, η ανασκευή ή η τροποποίηση των όρων της σύγχρονης ιδεολογίας μπορεί να προέλθει πάλι μόνον από διανοούμενους. Τέλος, οι παρατηρήσεις που διατύπωσα δεν συνεπάγονται πως το εσωτερικό άγχος της σύγχρονης διανόησης οδηγεί πάντοτε και αναγκαστικά στην παραγωγή ή την υιοθέτηση κάποιας συγκεκριμένης ιδεολογίας: ο διανοούμενος μπορεί να μετέχει ή να μην μετέχει στην παραγωγή της ιδεολογίας, μπορεί να καταφάσκει στην ιδέα της εξέλιξης ή να υπερασπίζεται την αντίληψη του κενού χρόνου, μπορεί να συμβιβάζεται ή να αμφισβητεί την κοινωνία του και τις πολιτικές της ρυθμίσεις, μπορεί να είναι επαναστάτης ή κομπορμιστής, μπορεί να λαμβάνει ή να μην λαμβάνει μέρος στη διαμόρφωση των κοινωνικο-πολιτικών πραγμάτων, μπορεί να είναι εκσυγχρονιστής ή λάτρης της παράδοσης, μπορεί να είναι κοσμοπολίτης ή ξενόφοβος. Εκείνο που δεν μπορεί να κάνει είναι να απέχει από τον ιδεολογικό διάλογο της σύγχρονης κοινωνίας, αφού, ακόμη κι όταν δεν το αναγνωρίζει, ο διανοούμενος βρίσκεται, φύσει και θέσει, στο επίκεντρο και αποτελεί τον κύριο παραγωγό του: ακόμη και ο πλέον ακραίος αναχωρητισμός από την πλευρά των διανοουμένων συνιστά εκδήλωση της συνειδητής τους άρνησης να εμπλακούν σε έναν διάλογο που οι ομολογοί τους δημιουργούν ή συντηρούν και που οι ίδιοι, πρωτίστως, καταλαμβάνουν.

21. Σε τούτο λ.χ. συνίσταται το λάθος του E. Kedourie σε σχέση προς την ερμηνεία της εθνικιστικής ιδεολογίας. Βλ. σχετ. E. Kedourie, *Nationalism*, London 1960, ιδιαιτ. σ. 9-19.